

ЛОЯЛЬНІСТЬ/ОПОЗИЦІЙНІСТЬ РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДВОРЯНСЬКИХ ДЕПУТАТСЬКИХ ЗІБРАНЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (кінець XVIII ст. – перша третина XIX ст.)

Метою статті є спроба висвітлити ситуативну лояльність/опозиційність станово-корпоративних органів шляхти (дворянства) Правобережної України в умовах політично-правової реальності Російської імперії.

Лояльність шляхетських депутатських зібрань до російського царату зникає під час наполеонівських воєн. Завдовго до повстання 1830-1831 рр. російська адміністрація почала розробляти проекти каральних заходів проти місцевого шляхетства.

Ключові слова: Правобережна Україна, шляхта, дворянство, Російська імперія, анексія, інкорпорація, лояльність, опозиційність, дворянське зібрання.

Целью статьи есть попытка показать ситуативную лояльность/оппозиционность сословно-корпоративных органов самоуправления шляхты (дворянства) Правобережной Украины в условиях политическо-правовой реальности Российской империи.

Лояльность шляхетских депутатских собраний к российскому царизму исчезает во время наполеоновских войн. Задолго до восстания 1830-1831 гг. российская администрация начала подготовку проектов карающих действий против местной шляхты.

Ключевые слова: Правобережная Украина, шляхта, дворянство, Российская империя, аннексия, инкорпорация, лояльность, оппозиционность, дворянское собрание.

The aim of the article is an attempt to show situational loyalty/opposition caste corporate governments nobility (nobility) Right-Bank Ukraine in the conditions of political and legal reality of the Russian Empire.

Loyalty gentry deputy meetings in the Russian tsarist government disappears during the Napoleonic Wars. Long before the uprising 1830-1831 period. Russian administration began drafting punitive action against the local gentry.

Key words: Right-Bank Ukraine, the nobility, the Russian Empire, annexation, incorporation, loyalty, opposition, aristocratic gatherings.

Боротьба країн за сфери впливу та нові території завжди впливає на долю соціальних груп і окремих представників населення. Наприкінці XVIII століття Правобережну Україну було анексовано Російською імперією, що призвело суттєвих змін як геополітичного, так і суспільно-політичного характеру в Європі [32]. Царат вдався до розпуску місцевих загальнодержавних інституцій Речі Посполитої.

Актуальність цієї теми полягає у висвітленні становища колишньої шляхти Речі Посполитої після інкорпорації регіону Російською імперією. Усі верстви населення приєднаних територій повинні були влитися до соціальної структури російського суспільства.

Об'єктом дослідження є шляхта Правобережної України.

Предметом дослідження є лояльності/опозиційність станово-корпоративних органів шляхти (дворянства) Правобережної України в умовах політично-правової реальності Російської імперії.

Хронологічні межі статті охоплюють кінець XVIII – першу третину XIX ст., коли правобережне шляхетство було інтегроване до складу російського дворянства.

Механізм управління імперською адміністрацією Правобережною Україною наприкінці XVIII – першій половині XIX століття ґрунтовно дослідили М. Бармак, В. Шандра [16-17; 36-38]. Проблеми інкорпорації та легітимації шляхти Речі

Посполитої до стану російського дворянства активно досліджуються в останній чверті XX – початку XXI ст.

В українській історичній науці інкорпорацію правобережних губерній, процеси легітимації шляхти та її декласації на основі широкої архівної джерельної бази досліджують історики Ю. Войтенко, Ірина та Ігор Кривошея, С. Лисенко та Є. Чернецький, Ю. Хоптяр, Н. Щербак [19-20; 26; 33-35; 39].

Український дослідник В. Свєрбигуз дослідив еволюцію та особливості взаємовідносин між органами державної влади і місцевим дворянством українських губерній, порівняв традиції шляхетського парламентаризму [30-31].

Найбільш повним виданням із соціальної історії правобережної шляхти періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст. є довідник, розроблений київськими дослідниками С. Лисенком та Є. Чернецьким, які проаналізували і проілюстрували російське законодавство та урядові заходи щодо інкорпорації цієї групи до соціальної структури Російської імперії [27].

У дослідженнях В. Казначеевої, О. Барвінок вивчаються питання участі волинської та подільської шляхти у дворянських депутатських зібраннях, а також їх еволюція і специфіка функціонування у XIX столітті [15; 24].

Зростання наукового інтересу до історії привілейованого стану Правобережної України спостерігаємо також у наукових студіях закордонних істориків. Відомий французький вчений Д. Бовуа зробив висновок про утвердження шляхти на посадах в адміністративних і земських установах, а також про «консервацію» шляхетського самоврядування у першій третині XIX століття, яке будь-яким чином оберігали від імперського впливу. Проте цей факт став можливим завдяки толерантному ставленню імператорів Павла I та Олександра I до місцевого шляхетства [18].

Цікавий аналітичний матеріал репрезентують праці російського вченого Л. Горизонтова, який акцентує увагу на неможливості розв'язання «польського питання» інкорпорованих території через суперечливість заходів імперського уряду щодо інтеграції/асиміляції польського населення [21].

Інший російський історик О. Міллер вказує, що царат гарантував «місцевому польському дворянству право активної участі в управлінні, запропонувавши йому статус регіональної, навіть – загально-імперської еліти» [22].

Після поділів Речі Посполитої важливим документом для правобережної еліти стало «Учреждение для управления губерниями Всероссийской империи» 1775 р., згідно з яким фіксувалось право участі дворянства у місцевому управлінні і запроваджувалась дворянська служба. Місцева влада повністю зосереджувалась у руках магнатів і шляхти, які наділялись правом обрання чиновників на державні судово-поліційні посади [2, № 17108].

У повсякденному житті представників вищого стану безумовно важливу роль відіграло

дворянське зібрання – орган станової дворянської корпорації. Проте на Правобережжі дворянські депутатські зібрання відігравали дещо іншу роль у житті суспільства, якщо розглядати їх у категоріях права, соціології та культури.

Губернське дворянське зібрання мало організовуватись кожні три роки в губернському місті. У зібрання могли входити усі повнолітні дворяни-чоловіки, внесені до дворянської родовідної книги відповідної губернії. Однак вікові, майнові та інші вимоги щодо участі осіб у дворянських зібраннях та виборах дворянства спочатку не було чітко сформульовано [29, с. 473].

Остаточно узаконили організаційну структуру дворянської корпорації в Російській імперії положення «Грамоты на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства» (1785 р.) [23].

Найвідповідальнішою та найважливішою функцією дворянських депутатських зібрань був розгляд справ про дворянське походження роду або конкретної особи. Шляхтичів, визнаних за російськими законами, тобто тих, які довели своє родовите походження, дворянське зібрання вносило до Родовідної книги.

Перша третина XIX ст. для Російської імперії стала періодом практичних «експериментів» у сфері внутрішньої політики стосовно станових, а саме дворянських/шляхетських, організацій [24].

Наявність системи місцевого станового самоврядування дворянства/шляхти повинна була сприяти вдосконаленню та зміцненню адміністративно-територіального поділу та адміністративного апарату Російської імперії в регіоні. Шляхта творила свою корпорацію, органами якої мали стати губернське і повітове зібрання, депутатське зібрання, губернські та повітові предводителі/маршалки дворянства, дворянські опіки. Повітові зібрання не підпорядковувались губернському органу самоврядування, а обрані губернські, яких затверджував імператор та повітові, яких затверджував губернатор, предводителі/маршалки дворянства в ідеалі повинні були стати одночасно носіями станової і державної влади [23, с. 284-285].

Російська імператриця Катерина II робила все, щоб здобути прихильність місцевої знаті, поширивши на неї привілеї, прописані в Жалуваній грамоті 1785 р. Саме ці заходи в поєднанні з реалізацією адміністративної реформи, яка прагнула уніфікувати державне управління, на думку В. Шандри, й надали у майбутньому Російській імперії стійкості та функціональності аж до початку XX ст. [36, с. 20-21].

Від 3 травня 1795 р. місцева шляхта, вступаючи на службу російську, отримала можливість досягати чинів російських за їхні заслуги та обирати на посади із тих, які при своїй вірності, при володінні нерухомими маєтками і мали чини іншої держави до вступу їх у російське підданство. Шляхтичі, які доведуть своє «благородне» походження, відтак просити дворянську спільноту

про внесення їх до Родовідної книги губернії [1, № 16187; 2, № 25064; 2, № 25289].

У період правління імператора Павла I становище правобережної шляхти поліпшилося. Новий імператор поставився до шляхти лояльно, посприявши відродженню щорічних сеймиків, які були дієвими інституціями у Речі Посполитій як у законодавчій практиці, так і в місцевому самоврядуванні [25; 29].

Невдовзі вийшов указ про вибори маршалків і повітових хорунжих в малоросійських губерніях – Київській, Подільській, Волинській, Мінській і Білоруській (приєднаних від Речі Посполитої). Під час загальних узаконених зібрань з дозволу губернського керівництва місце губернського маршалка міг займати один із повітових маршалків по вибору дворянства [3, № 17790].

Указом від 9 березня 1798 р. підтверджувалося право губернатора бути присутнім на дворянських зібраннях з різних питань для підтримки порядку згідно указу від 21 серпня 1788 р. [4, № 18421].

Іменним указом від 14 жовтня 1799 р. про дворянські вибори у повітові місця і губернські предводителі регламентувалося, що вибори чиновників у повітові місця проводяться в повітах, тому дворянам цілої губернії не потрібно з'їжджати в губернське місто [4, № 19154].

1 листопада 1800 р. вийшов указ, який деталізував порядок виборів чиновників в губерніях колишньої Речі Посполитої. Голову головних судів дворянство обирало в повітах на три роки, засідателів – щорічно, а повітових маршалків і хорунжих також кожні три роки [5, № 19628].

25 серпня 1800 р. вийшов Указ про ведення в кожному повіті Дворянської родовідної книги, необхідної для складання герольдією дворянських списків. За ним дворянські зібрання повинні надсилати до герольдії копії із Родовідної книги, де біля кожного дворянського прізвища вказувати, за якими саме доказами його внесено до книги. Депутатські зібрання повинні слідкувати за правильністю дворянських списків, але реально намагалися штучно збільшити чисельність «легітимних дворян». Контроль за цим процесом покладался на губернаторів [5, № 19531; 8, № 21060].

Вищою дворянською (шляхетською) владною особою місцевого рівня був повітовий маршалок (предводитель), а на рівні губернії – губернський, що виступав своєрідним «буфером» у взаємодії регіональної еліти з державою.

Шляхта південно-західних губерній просила підтвердження у регіоні традиційного «польсько-литовського» права і засуджувала урядову інституцію – герольдію, яка не визнавала за більшістю місцевих шляхтичів права на російське дворянство. Правобережні предводителі дворянства фактично стали у відкриту опозицію до царської адміністрації, адже шляхтичів, які не оволоділи російською мовою і не набули імперських чинів, категорично не допускалися до виборних посад, а

за окремими представниками місцевої шляхти навіть вівся таємний нагляд [30, с. 137].

Указ 19 травня 1802 р. визначав порядок проведення дворянських виборів у приєднаних від Польщі губерніях на загальних підставах і рівність посад маршалка та предводителя дворянства.

Указом 3 березня 1805 р. визначався майновий і віковий ценз участі дворян у виборах, а також правила проведення.

Вже на початку XIX ст. між депутатськими зібраннями місцевої шляхти, ностальгуючими за часами шляхетського парламентаризму Речі Посполитої, та царськими адміністраціями спалахують конфлікти. Низка законодавчих актів, затверджених імперським центром у першій чверті XIX століття, була спрямована на поступову асиміляцію правобережної шляхти [9-12]. Як стверджує В. Свербигуз, губернатори Південно-Західного краю не затверджували обраних місцевою шляхтою претендентів на посади, виникали дискусії з приводу порушення регламенту та процедури проведення станових зібрань, а також були скарги офіційної російської адміністрації на допущення до виборів осіб, які не затверджені в шляхетстві Герольдією. Правобережна шляхта через депутатські зібрання висловлювала «вербальний» протест проти царської політики у регіоні. Це можна вважати ситуативною опозиційністю зазвичай лояльної місцевої еліти, яка виникала на дворянських «асамблеях» під час обговорення питань, що стосувалися мовно-освітніх та майнових прав, а також у випадку порушення станових привілеїв. Під час засідань траплялися заворушення шляхтичів, бійки і розбійні вчинки, внаслідок яких вибори досить часто визнавалися недійсними [30, с. 113, 115-116].

Ключовою причиною такої лояльності/опозиційності слід вважати традиційні звички правобережних шляхтичів до сеймикування, яке не проходило без подібних заворушень.

Лояльність місцевих депутатських зібрань до російського царату зникає під час наполеонівських воєн, тобто, як свідчить дослідник В. Свербигуз, «зібрання не тільки бойкотують накази російських чиновників, але і сприяють національним рухам та успіхам наполеонівської армії» [30, с. 119]. Таке ставлення проявляється у повній або частковій відсутності депутатів на зборах, відповідно до цього у проігнорованих дворянських справах.

Після повстання декабристів у 1825 р. російський уряд активізує наступ на права правобережної шляхти [13], тобто відтепер усі станові корпорації повинні будуть зібрати підписки від кожного шляхтича про лояльність до уряду, якими вони виявлять свою політичну благонадійність. Імперська влада обмежувала право місцевої шляхти обирати земських справників і засідателів нижніх земських судів [30, с. 137]. Ці заходи уряду Миколи I знищили останні «бастіони» ситуативної лояльності шляхти Південно-Західного краю.

Задовго до повстання 1830-1831 рр. імперська адміністрація почала розробляти «очищувальні» проекти каральних заходів проти місцевої шляхти: «Молодих шляхтичів, які зовсім не служили, або були на службі, але не досягнули обер-офіцерського чину і не навчилися російської мови, під жодним приводом не допускати на посади, які залежать від вибору шляхетства. Шляхтичів, які у виконання наказів 1802 і 1811 років скористалися винятком і брали участь у діяльності шляхетських зібрань і у виборах, і надалі залишити при їхніх правах» [30, с. 138].

Таким чином, наслідком інкорпорації правобережних територій Російською імперією стали зміни в адміністративному поділі губерній, а головне – розпочався процес інтеграції місцевої

знаті до російського дворянства. Шляхта, маючи давні традиції корпоративної організації – сеймикування та при можливості «консервуючи їх», все ж змушена була пристосовуватись до моделі російського дворянського самоврядування.

Отже, попри усі потуги царської політики, спрямовані на «соціальну асиміляцію» правобережної шляхти із російським дворянством місцева еліта залишалася опозиційною не тільки до самодержавного уряду, але і до російського дворянства. Незважаючи на наростаючі утиски станових прав і переслідування з боку Санкт-Петербурга шляхта Правобережної України зберігала самобутність та геральдичні традиції Речі Посполитої.

ЛІТЕРАТУРА

1. Полное Собрание Законов Российской империи (далі – ПСЗ), 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 22: 1784–1788.
2. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 23: 1789 – 1796.
3. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 24: 1796 – 1797.
4. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 25: 1798 – 1799.
5. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 26: 1800 – 1801.
6. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 27: 1802 – 1803.
7. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 28: 1804 – 1805.
8. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 30: 1808 – 1809.
9. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 31: 1810 – 1811.
10. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 32: 1812 – 1814.
11. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 33: 1815 – 1816.
12. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 34: 1817.
13. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 40: 1825.
14. Архипова Т. Г. История государственной службы в России XVIII-XIX века / Т. Г. Архипова, М. Ф. Румянцева, А. С. Сенин. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. – 230 с.
15. Барвінок О. В. Дворяни Подільської губернії в органах державного управління та станового самоврядування регіону (1893-1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / О. В. Барвінок. – Миколаїв, 2014. – 19 с.
16. Бармак М. В. Органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / М. В. Бармак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 3. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – С. 18–24.
17. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. – 512 с.
18. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / Д. Бовуа. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
19. Войтенко Ю. М. Становище шляхти на Правобережній Україні за правління Олександра I (1801-1825 рр.) / Ю. М. Войтенко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 18. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. – С. 41–45.
20. Войтенко Ю. М. Характеристика органів виконавчої та судової влади на Правобережній Україні за правління Катерини II (1793-1796 рр.) / Ю. М. Войтенко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – Вип. 7.– К., 2007 – С. 33–36.
21. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.) / Л. Е. Горизонтов. – М.: Индик, 1999. – 272 с.
22. Западные окраины Российской империи: [научн. ред. М. Долбилов, А. Миллер]. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.
23. Історія державної служби в Україні: у 5 т. – Т. 1 / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородин та ін.; відп. ред. Т. В. Моторенко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 544 с.
24. Казначеева Л. М. Волинське дворянське зібрання (1796-1917): функції, структура, участь у системі органів влади автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Л. М. Казначеева. – К., 2008. – 19 с.
25. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
26. Кривошея І. І., Кривошея Ір. І. До питання про інкорпорацію та юридичну легітимацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. І. Кривошея, Ір. І. Кривошея // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 16. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – С. 82–91.
27. Лисенко С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія / С. Лисенко, Є. Чернецький. – Вид. 2-ге. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 448 с.
28. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): [в. 2 т.]. – Т. 1. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – 548 с.
29. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права: Свод материала и приуготовительные этюды для исторического исследования / А. Романович-Славатинский. – СПб, 1870. – 564 с.
30. Свербигуз В. Старосвітське панство / В. Свербигуз. – Варшава, 1999. – 249 с.
31. Свербигуз В. Шляхетська бесіда / В. Свербигуз. – К., 2000. – 32 с.
32. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с.

33. Хоптяр Ю. А. З історії дворянства Правобережної України (кінець XVIII – XIX ст.) / Ю. А. Хоптяр // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т. 1 (3). – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. – С. 230–239.
34. Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди / Є. Чернецький. – Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 176 с.
35. Чернецький Є. Шляхта Правобережної України в кін. XVIII – I пол. XIX ст. / Є. Чернецький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип. 1. – Біла Церква, 2001. – С. 25–47.
36. Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. С. Шандра. – К., 1998. – 75 с.
37. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В. С. Шандра. – К., 2005. – 427 с.
38. Шандра В. С. Про призначення адміністративно-територіальних реформ у Російській імперії / В. С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск XII. – Київ : НАН, Інститут історії України, 2006. – С. 24–38.
39. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) : [монографія] / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

Рецензенти: д.і.н., проф. О. П. Тригуб (Чорноморський державний університеті ім. Петра Могили);
д.і.н., проф. М. І. Бушин (Черкаський державний технологічний університет).

© Фицик І. Д., 2014

Дата надходження статті до редколегії 30.09.2014 р.